

УДК 911.52

DOI: 10.31652/2786-5665-2025-8-34-46

**Коржик В. П.**

кандидат географічних наук, старший науковий співробітник  
Національний природний парк «Хотинський», Україна  
vpkorzhyk@gmail.com  
https://orcid.org/0000-0001-6275-8819

## ЛАНДШАФТИ І ВІЙНИ. ВЗАЄМОВПЛИВ НА РОЗВИТОК СУБСИСТЕМ

**Анотація.** Мета – дослідити взаємовплив ландшафтного середовища на військові події і зворотні зв'язки у їх історичному аспекті. Всі історичні події, надто військові конфлікти, відбуваються у конкретних ландшафтах і у конкретних погодних умовах. Вони визначають етнографічні особливості господарювання, ресурсну базу економіки, загальний екологічний стан, психофізичну атмосферу і саме тому їх необхідно обов'язково враховувати при будь-яких реконструкціях історичних подій. Водночас, за принципом зворотного зв'язку, характер господарювання та перебіг знакових історичних подій надають можливість у певній мірі реконструювати стан природно-антропогенного середовища на певний часовий відрізок, що важливо у історико-географічних дослідженнях і вивченні антропогенних змін довкілля. Розуміння усіх нюансів історико географічного процесу стосовно бelligerentних комплексів (БК) дає можливість уточнити за принципами наукової рефлексії як самий хід процесу, так і якість (прийнятність) застосовуваних при дослідженні методів та достовірність вихідної інформаційної бази. За відсутності ландшафтного підґрунтя це деколи приводить істориків до хибних висновків. У статті розглянуті три ландшафтно-військові ситуації, актуальні для території Буковини. Це унікальна за реалізацією битва 1497 року у Козминському лісі між польськими (Ян Ольбрахт) та молдавськими (Штефан Великий) військами. Увага приділена бelligerentним комплексам Хотинської височини, яка стала місцем локації і прихисту населення різних часів, а також легендарній битві 992 р. біля с. Корнешти під час християнсько місіонерського (водночас і карального) походу князя Володимира в Подністер'я проти хорватів і тиверців. Проте залишаються сакральні питання: звідки і які мешканці його обороняли? Що з ними сталось? Де інші матеріальні рештки кривавих подій? Для чого городище облаштували саме тут у дикій місцевості? Отже, необхідні додаткові археологічні розвідки на прилеглих територіях усіх городищ.

**Ключові слова:** ландшафти, військові події, Буковина, історико-географічні реконструкції.

### **Korzhyk Vitalii. LANDSCAPES AND WARS. INTERACTION ON THE DEVELOPMENT OF SUBSYSTEMS**

**Abstract.** The aim is to investigate the interaction of the landscape environment on military events and feedback loops in their historical aspect. All historical events, especially military conflicts, occur in specific landscapes and in specific weather conditions. They determine the ethnographic features of management, the resource base of the economy, the general ecological state, the psychophysical atmosphere, and that is why they must be taken into account in any reconstructions of historical events. At the same time, according to the feedback principle, the nature of management and the course of significant historical events provide an opportunity to reconstruct to a certain extent the state of the natural and anthropogenic environment for a certain period of time, which is important in historical and geographical research and the study of anthropogenic environmental changes. Understanding all the nuances of the historical-geographical process in relation to belligerent complexes (BC) makes it possible to clarify, according to the principles of scientific reflection, both the course of the process itself, and the quality (acceptability) of the methods used in the study and the reliability of the initial information base. In the absence of a landscape basis, this sometimes leads historians to erroneous conclusions. The article examines three landscape-military situations relevant to the territory of Bukovina. This is a unique in its implementation battle of 1497 in the Kozmyn Forest between the Polish (Jan Olbracht) and Moldavian (Stephen the Great) troops. Attention is paid to the belligerent complexes of the Khotyn Heights, which became a place of location and shelter for the population of different times, as well as the legendary battle of 992 near the village of Kornești during the Christian missionary (at the same time punitive) campaign of Prince Volodymyr to Transnistria against the Croats and Tivertsi. However, sacred questions remain: where did the inhabitants defend it from and what kind of people did they come from? What happened to them? Where are the other material remains of the bloody events? Why was the settlement built here in a wild area? Therefore, additional archaeological explorations are necessary in the surrounding areas of all the settlements.

**Keywords:** landscapes, military events, Bukovyna, historical and geographical reconstructions.

**Актуальність дослідження.** В розробці регіональних планів оптимізації природо-користування важливими елементами є вивчення тенденцій розвитку природно-антропогенного середовища як чинника і антуражу життєдіяльності людини. Всі події в ході історико-географічного процесу відбуваються у конкретних ландшафтних умовах. Вони визначають етнографічні особливості господарювання, ресурсну базу економіки, загальний екологічний стан, психофізичну атмосферу і саме тому їх необхідно обов'язково враховувати при будь-яких реконструкціях історичних подій. Водночас, за принципом зворотного зв'язку, характер господарювання та перебіг знакових історичних подій надають можливість у певній мірі реконструювати стан природно-антропогенного середовища на певний часовий відрізок, що важливо у історико-географічних дослідженнях і вивченні антропогенних змін довкілля.

Серед багатьох напрямків природопетворюючої діяльності людини є одна, що уособлює в собі радикальну квінтесенцію її економіко-політичної активності – війни. У залежності від масштабів і застосовуваних методів ведення військових дій, їх стратегії і тактики, розробки превентивних засобів із природних підручних матеріалів та штучно вироблених, за всю історію людства на конкретних територіях створені різноманітні численні і об'єктивно існуючі в природі об'єкти – бєлігеративні комплекси (БК). У будь-якому випадку вони є об'єктивною даністю і в різній функціональній мірі формують специфічні ландшафти (або, у залежності від масштабів – геокомплекси нижчого рангу). БК самі по собі і як чинники певної зміни ландшафтотворчих процесів відіграють цінну інформативну роль в історико-географічних дослідженнях, особливо при відтворенні буремних військових подій. При вивченні БК у їх просторовому аспекті увагу привертають позиційні чинники, що визначили їх конкретне розміщення, співвідношення з навколишнім середовищем (ландшафтом) та антропогенно зміненими угіддями, станом розвитку господарства та техніки, рівнем ресурсозабезпечення, ступенем залюдненості прилеглої території, організаційно-управлін-

ськими здатностями спільноти та політичною обстановкою. Розуміння усіх нюансів історико-географічного процесу стосовно БК дає можливість уточнити за принципами наукової рефлексії як самий хід процесу, так і якість (прийнятність) застосовуваних при дослідженні методів та достовірність вихідної інформаційної бази (Коржик, 1996; Коржик, 1999; Коржик, 2000; Коржик, 2001; Коржик, 2009). За відсутності ландшафтного підґрунтя це деколи приводить істориків до хибних висновків.

**Мета дослідження:** прослідкувати хід історико-географічного процесу на конкретних обраних ділянках та виявити певні взаємозалежності у розвитку історичних подій в конкретних ландшафтах.

**Методи дослідження.** Застосований комплекс методів, прийнятий у історичних та археологічних дослідженнях, доповнений методами ландшафтного аналізу, історичної та військової географії, не відкидаючи принципів дієвих «народних» – актуалізму та, що найважливіше, здорового глузду.

**Результати дослідження.** В Чернівецькій області (Буковині), яка практично у всі часи знаходилась у прикордонних зонах різних, часто ворогуючих держав, БК і події (переважно городища та фортеці) мають важливе інформаційне значення, яке ще й досі недостатньо оцінене. Всі проблеми, пов'язані з цим, гарно ілюструються на прикладі нашого краю.

Найпоказовішою ділянкою є підвищене лівобережне плато Прут-Сіретського вододілу північніше селища Глибока, для якої автором була здійснена ретроспективна реконструкція природно-антропогенної обстановки на час відомої військової сутички 1497 року між Польщею та Молдавським князівством, яка отримала назву битви у Козминському лісі, а також виявлений вплив природної ситуації на перебіг військових подій (Коржик, 1996; 2001; 2011; Fischer, 1902).

Ситуаційне розміщення Глибоччини в зоні північно-східної підгірної периферії Карпат визначило хід локального історико-географічного процесу. Основними ситуаційними особливостями регіону були:

- розміщення у південній час-

тині зони широколистяних лісів з переважанням ландшафтів горбисто-грядових височин та широких лучно-болотистих долин річок Великий та Малий Сірет, що позначилось на процесі заселення і господарського освоєння;

- розміщення на основному шляху міграції та товарообігу з північної частини Європи до Подунав'я доволі зручною для просування долиною р. Сірет;

- близькість до провідних центрів етноформування, давність заселення та сильна залежність від політичної ситуації в контактній зоні «ліс-степ».

З огляду на це, важливим показником освоєності регіону був і залишається ступінь лісистості. Ліси Буковини, їх розповсюдження і порідний склад є функцією антропогенізації ландшафтів регіону і чутливо реагували та реагують, як своєрідний красномовний індикатор, на зміни тенденцій в еволюції природної та антропогенної складових, Ступінь лісистості тісно корелюється із ступенем освоєності, під якою розуміємо співвідношення різних видів угідь з огляду на глибину антропогенної змінності компонентів та геосистем в цілому (Коржик, 1992). Для Глибоччини інваріантними залишаються широколистянолісові ландшафти середніх та високих терас річок Великий та Малий Сірет, їх основних приток, горбисто-грядових та плакорних вододілів.

Окремі незаліснені ділянки з остепненим флористичним складом ймовірно існували поблизу сучасних сіл Біля Криниця – Вовчинець (так звана Гораїка). Що ж до сплосчених, посічених старичними протоками низьких I-II терас Сірету, то сучасні лучно-болотні, місцями торфовані ґрунти свідчать про наявність у недалекому минулому майже суцільної важкопрохідної лучно-болотної та болотної рослинності у численних старичних пониженнях з окремими острівцями деревної, а наявність гідрофільних викопних молюсків – про періодичні підтоплення повеневидами водами (як локальний прояв епохи «всесвітніх» потопів). Широка ж тут висока заплава була вкрита густими заростями верби, тополі та осики. До того ж, протягом середнього голоцену відбувалось і

ще продовжується формування уступу сучасних заплавл і відчленування їх з рівня першої тераси. З цієї причини в межах днищ долин практично відсутні поселення ранньо- та середньо трипільського і пізніших часів, а самі вони приурочені до дренованих середніх та частково високих терас. До цих же ландшафтних комплексів тяжіли сільськогосподарські угіддя та шляхи сполучення.

Майже суцільна залісненість межиріччя і чергування лісових ділянок на більш-менш дренованих ділянках низьких терас Великого та Малиго Сіретів з лучно-болотною та типово болотною рослинністю не сприяла відчутному аграрному освоєнню цього регіону з його малородючими важкосуглинистими світло-сірими та дерново-опідзоленими ґрунтами.

З часу виникнення Молдавського князівства (1349 р.) розвиток феодальних відносин супроводжувався внутрішньою колонізацією, чому сприяло характерне лісове тваринницько-землеробське господарство, що будувалось на чергуванні пасік, сінокосів, пасовищ та ріллі, і вимагало великих земельних просторів. В молдавському селі XV-XVIII сторіччя переважала циклічна система землекористування, для якої типовим було застосування підсічної та переложної системи землеробства при збереженні значної ролі тваринництва. Взагалі, переважання тваринницького напрямку як найтоварнішої галузі господарювання характеризувало села з так званим волоським правом. За цим правом, рілля, випаси, сінокоси та ліси знаходились у постійній спільній власності, а індивідуальна власність на окремі ділянки була лише періодичною.

Централізований характер феодального устрою Молдавського князівства надавав більшій особистій свободі селянам і можливості для внутрішньої міграції. Селяни, що поселялись на землях конкретних феодалів, користувались досить великими власницькими правами, Наприклад, ще до останньої чверті XVIII сторіччя вони мали право безоплатного і необмеженого користування лісом, окрім невеликих заповідних ділянок – браништ, за умов регулярної сплати десятини. Лише в 1792 році землевласники до-

бились відміни права селян на таке користування лісом, а користування деревиною і випасання в ньому худоби дозволялось лише за згодою власника. Невдовзі були заборонені і підсіки, що призвело до деградації і практичного зникнення пізньосередньовічного типу молдавського господарювання (Полевой, 1972).

Втім, характер господарювання у феодалній Молдавії не сприяв помітним змінам кордонів типів рослинності; на них певний вплив спричиняли відмінності у типах розселення і господарювання українського та молдавського населення. Порівняно великі українські поселення (в середньому до 25 дворів) тяжіли більше до земель старого землеробського освоєння (Прут-Дністровське межиріччя, Дерелуйська улоговина, правобережжя Прута) і оточувались, за умов парового землеробства, досить великими за площами (до 0,15 км<sup>2</sup> на один двір) орними угіддями. Молдавські ж поселення були меншими за розмірами, з меншими площами ріллі і тяжіли до лісів.

Значна лісистість Молдавії неодноразово фіксувалась у польських документах. Про багатство Молдавії лісами і в цілому досить слабку освоєність її території йшлося у праці Д. Кантемира «*Descriptio Moldaviae*» 1715 року. Цьому сприяла й історично сформована кластерна система розселення, тобто в межах князівства по суті існували окремі, територіально не пов'язані між собою відносно густо заселені ареали, розділені слабкозаселеними або практично безлюдними навіть на рівнинах лісовими (на півдні - степовими) зонами. Під час захоплення території австрійськими військовими підрозділами в серпні - вересні 1774 року, їм в деяких місцях передгір'я і гір доводилось буквально прорубувати собі шляхи крізь суцільні лісові масиви. Освоєними під сінокоси, пасовища і частково ріллю залишались днища і схили долин найбільших річок – Сірету Малого та Великого, Сучави, Глиниці і Бережниць, а також Дерелуйська улоговина. Високу лісистість Прут-Сіретського межиріччя відмітив в своєму описі Буковини і один з перших голів військової адміністрації Буковини генерал фон Сплени. Отже, дорожня мережа була сла-

бо розвинутою і успадкованою.

Незважаючи на деяке зростання чисельності населення в перші десятиріччя Молдавського князівства (кінець XIV – початок XV ст.) розрахункова щільність населення на переважній більшості території Північної Буковини становила менше 3 чол/км<sup>2</sup>, зростаючи до 5-6 чол/км<sup>2</sup> у Попрутті та до 7-8 чол/км<sup>2</sup> вздовж долини Малого Сірету (Полевой, 1972). За оцінками, в межах Молдавського князівства на час правління господаря Штефана Великого проживало близько 100 тис. чол. Саме з цих причин розміри його війська навіть при тотальній мобілізації усього дорослого чоловічого контингенту князівства (народне ополчення) не могли перевищувати 20 тис. вояків. Тому вести бойові дії з чисельно переважаючим супротивником доводилось переважно партизанськими методами, а відважуватись на бої «у відкритому полі» доводилось лише у вкрай безвихідних випадках. Відповідно до людського і природно-ресурсного потенціалу будувалась і зовнішня політика князівства (необхідність залучати союзників та найманців).

Слід відмітити і той безсумнівний факт, що при такій людності і продовольчому потенціалі князівства військові дії з будь-якої сторони (із застосуванням звичайної практики конфіскації харчів та фуражу у місцевого населення) не могли тривати достатньо довго, про що свідчить перебіг подій першого етапу конфлікту 1497 року, пов'язаного з невдалою місячною облогою польськими військами короля Яна Ольбрахта Сучавської фортеці. Отже, цікавими для ретроспективного аналізу є перипетії, пов'язані з відступом польського війська і його нещасливим фіналом. Найдетальніше історичні факти систематизовані і викладені у праці Едуарда Фішера «Козмин» (Фішер, 1902), яку візьмемо за основу (рис. 1), хоча деякі з наведених фактів дещо суперечать один одному і не завжди відповідають топографо-ландшафтній ситуації.

Відхід польського війська від Сучави 19-22 жовтня 1497 року чотирма колонами здійснювався не «відкритою місцевістю з поворотом направо на довший, але безпечніший шлях» (по всьому, лівим берегом долини



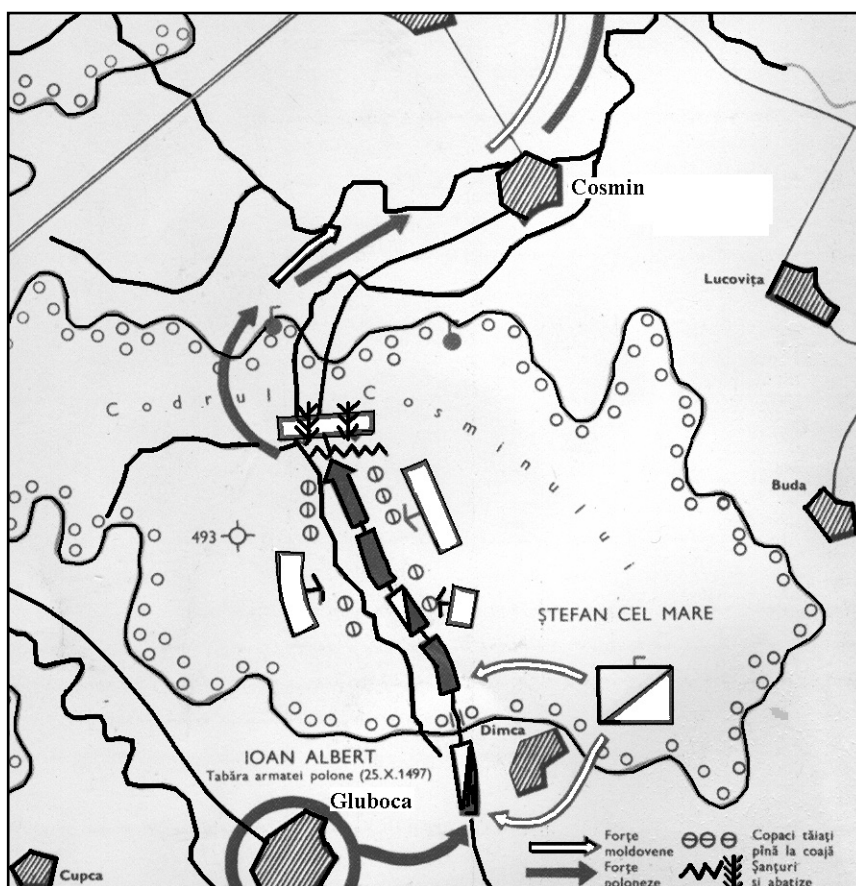


Рис. 1. Версія подій Козминської битви (Fischer, 1899)

Сірету), а коротким через ліси та остепнену Гораїку високого правобережжя і до броду через Сірет поблизу нинішнього с. Новий Вовчинець на с. Стерче. Надалі виникають розбіжності. За одними даними, польські війська з цього села підійшли до с. Глибока, використовуючи дорогу вздовж підніжжя лівобережної третьої тераси Сірету, але зупинились на горбі Воловія під лісом на західній околиці цього села, що доволі нелогічно з топографічної ситуації. Якщо б використовувався саме цей напрямок, то війську логічно було б від села Опришени звернути на північ на пряму дорогу, яка, ймовірно, згадується під назвою Старої дороги на Чернівці.

За іншими, більш вірогідними, війська підійшли із заходу від с. Томнешти, нинішні Сучевени, тобто рухались вздовж правого берега Сірету через Кам'янку і робили досить великий крюк. Оскільки місцерозміщення доріг у середньовічні часи, надто у лісових краях, практично не змінювались, то це дає

підстави вважати, що водність Сірету на початку «малого льодовикового періоду Європи» (початок XIV – перша половина XIX ст.) була більшою від нинішньої, а територія заплави, першої та другої терас, що складають днище широкої тут долини Сірету, малодоступною для просування, тобто практично бездоріжною.

Спірною є ідентифікація місця розташування основного табору Яна Ольбрахта перед битвою. Якщо він знаходився на вершині пагорбу на захід від с. Глибока (урочище Воловія), то з огляду на необхідність забезпечення військових і коней значною кількістю води, ця позиція виглядає вкрай сумнівною. До того ж, для розміщення великої кількості війська (понад 40 тисяч бійців) з чималим обозом (ймовірно до 5-6 тис. возів), облоговими машинами та кіньми (не менше 15-20 тис. голів) необхідна була територія щонайменше 4-5 км<sup>2</sup>, яка значно перевищує розміри пагорба і прилеглої вільної від лісу місце-

вості. Напевне, на вершині міг знаходитись лише штаб та гвардія Яна Ольбрахта, в той час як польське військо, набране із східно-польської, малопольської шляхти, шляхти з Червоної Русі і Поділля, посполитих та німецьких найманців, вимушено було розміщуватись на нічліг у самому невеличкому селі Глибока та вздовж дороги від Сірету (територія самого села згадується у документах 1438 року як запусіла місцевість під назвою Чорна поляна – наслідок знищення у попередніх військових подіях). Західно-польська шляхта, яка виконувала роль розвідки, ще в той же день пройшла ліс і зупинилась за ним неподалік с. Козмин.

Важливим для визначення місця основної битви є пошук тієї дороги, яка вела через ліс Прут-Сіретського межиріччя на Чернівці через с. Козмин. В публікації Е. Фішера згадується, що з Глибокої на Чернівці була лише одна дорога через ліс, проте точні координати не наводились, бо її наявність на той час розумілась як всім відома топографічна данність. Останніми точками прив'язки для нас є села Димка та Мигучени (Михайлівка, вперше згадується у 1508 р.). Варто нагадати, що на той час ліси Карпат і Підкарпаття, з огляду на малолюдність, вкрай незначні масштаби використання лісосировини і лише у периферійній смугі їх поширення, були важкопрохідними пралісами, з великою кількістю повалених стовбурів дерев різного ступеня збереженості та густим підростом, а Козминський ліс був лише одним невеличким фрагментом суцільної смуги лісів Прут-Сіретського межиріччя, зафіксованим у історичних документах. На мапі Е. Фішера (рис.1) помилкового відсутні ліси, що вкривали Прут-Сіретський вододіл у східному секторі. Використовуючи метод актуалізму та здорового глузду, можна вважати, що середньовічні (і більш ранні) мешканці вибирали траси-напрямки з мінімальною кількістю природних перешкод, особливо заболочених та трясовинних місць, стрімких підйомів, річок та струмків, на яких комусь необхідно було постійно підтримувати у належному стані мости.

Ще одним важливим лімітуючим фактором, що обмежував територіальний маневр,

є особливості рельєфу. Основна частина Глибоцького району знаходиться в межах території пліоценової поверхні вирівнювання, яку дренує Сірет з притоками. Північна ж частина району знаходиться у басейні р. Прут з активними геодинамічними процесами водно-ерозійної денудації, зсувами, інтенсивною глибинною та площинною розчленованістю території. Місце битви розміщувалось якраз в межах язикоподібного останця пліоценового плато, обмеженого із заходу та півночі стрімкими посіченими зсувними залісеними схилами глибоко врізаної долини р. Дерелуй, а з північного сходу – подібної долини р. Невольниця (рис. 2).

Отже, такою була дорога, прокладена по гребеню вододілу між правим бортом пологої долини витoku р. Малий Котовець та стрімкими схилами долини верхів'їв р. Дерелуй. До неї прилягали й невеличкі ділянки ріллі та сінокосів, що згадуються в документах як узлісся. Надалі найбільш логічними виглядають чотири напрямки. Перший – спуск від гори Думбрава в долину р. Дерелуй через територію нинішнього села Червона Діброва з подальшим виходом вздовж русла до с. Великий Кучурів і Козмин. Цей напрямок наведений на мапі у публікації Е. Фішера (рис. 1)

Проте відстань між селами Мигучени та Червона Діброва (Великий Кучурів) через ліс тут не перевищує 4-5 км, а ухил ґрунтової дороги з важкосуглинистим підґрунтям робив її малопроезджою, надто для транспортування облогової техніки та артилерії. Додатково доводилось би долати через міст або форсувати вброд русло р. Дерелуй, врізане у доволі глибокий вторинний ерозійний яр. Другий – продовження напрямку через гору Думбрава до північного уступу плато і перехід на похилий гребінь локального вододілу, який поступово виводив до центру нинішнього села Волока і далі через с. Кучурів до с. Козмин. Тут довжина суто лісової частини шляху становила би 8-9 км. Третій – поворот від північного уступу плато на схід в обхід амфітеатру витоків р. Малий Котовець з виходом на черговий вододільний гребінь між витоками р. Невольниці та струмка Грушовець і поступовим спокійним спуском до с. Козмин (лісова частина шляху 10-11 км). Четвертий

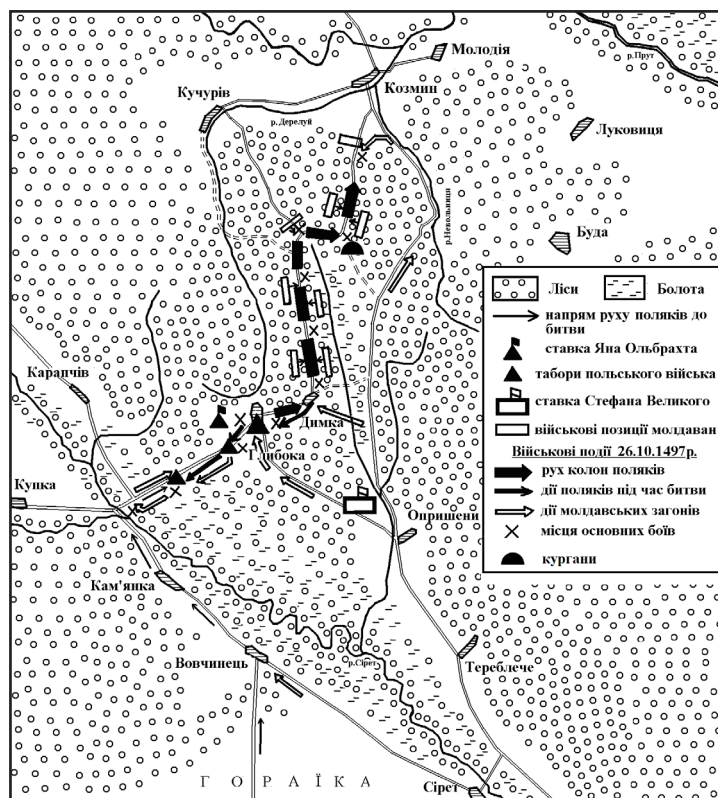


Рис. 2. Відтворена автором ландшафтно-антропогенна ситуація місця подій та перебігу битви 26 жовтня 1497 р. (Коржик В.П.)

– спуск від села Мигучени у заболочену долину Малого Котовця з виходом на вододільний гребінь між його долиною та р. Невольниця, де зараз проходить асфальтована дорога, і надалі по сценарію третього варіанту (лісова частина шляху 9-10 км). Цей варіант найбільш проблемний, адже доводилось долати би заболочене днище долини шириною щонайменше 150 м з грузькими берегами. Не слід відкидати й можливість п'ятого варіанту – спуску від вододілу безпосередньо у долину р. Невольниця, адже цей давній гідронім прозора свідчить про традиційний шлях («Татарський шлях», «Стара дорога на Чернівці») пересування з Північної Буковини і Прикарпаття до Подунав'я вздовж цієї ріки.

Доріг через ліс було декілька, і на користь цього свідчить ще і той факт, що на початку битви молдавські кіннотники несподівано для поляків з'явилися на північному узліссі і перекирили шляхи для відступу, хоча основні сили Штефана Великого спрямували основний удар на середину (куди також необхідно було підвести у певному порядку війська) та ар'єргард польського війська, скла-

деного посполитими (ополченцями з польських земель) та німецькими найманцями. За розробленим планом нападу, при втягуванні більшої частини неодагненого у бойову амуніцію польського війська на вузьку ґрунтову лісову дорогу, на авангард звалювали заздалегідь підпилені стовбури дерев, що створювало її непроїжджою, а озброєні молдавські піхотинці з обох боків лісових хащ несподівано атакували колону.

Для розуміння реальної ситуації і перебігу подій варто підрахувати загальну довжину військової колони. Якщо чисельність польського війська брати за 40 тисяч (за іншими оцінками разом з допоміжною обслугою – 60-80 тис.), то при ширині доріг у 4 м і похідної колони у 4 чол., при середньому міжрядовому інтервалі у 1.5 м, на одному кілометрі одночасно могло вміщуватись біля 2,6 тис. вояків. Впереміжку з обозними візками, що везли зброю, лати, провіант та особисті речі, на 1 кілометрі траси перебувало приблизно 1,8-2 тис. чол. З врахуванням парку облогових машин, артилерії, основного обозу похідний стрій мав би розтягнутись



щонайменше на 24-25 км. Сьогодні ширина смуги лісів Прут-Сіретського межиріччя тут становить 1-3 км, в 1497 році вона орієнтовно сягала 10-12 км. Отже, орієнтуючись на третій варіант шляху (на який вказують сліди старої дороги у рові під назвою *drumul Serbului*), на лісовій дорозі під час несподіваного нападу з флангів могло знаходитись максимум 18-20 тис. практично малозахищених вояків.

Цим ще раз підтверджується той факт, що значна, але слабша частина польського війська (посполиті, німецькі найманці) ще залишалась у таборах під Глибокою і, не змігши заздалегідь організувати із бойових возів для оборони вагенбург, зазнала стрімкого і нищівного удару основних піхотно-кавалерійських сил молдавського війська і під час паніки та стовпотворіння була практично знищена. Під завершення різанини кінна королівська гвардія за наказом Яна Ольбрахта з середини лісу повернулася тією ж лісовою дорогою назад на допомогу, по дорозі розігнавши малочисельну молдавську піхоту, і спромоглась відкинути головні сили Штефана Великого за р. Сірет майже до с. Кам'янка (6 км від Глибокої). Це дозволило врятувати королівське військо від повного знищення і при переслідуванні нанести молдавським загонам відчутні втрати.

Важливим є і фактор сезону, у який відбулась битва. Наприкінці жовтня довжина світлового дня не перевищує 10 годин, тож усі перипетії битви і дислокації військ відбувались у обмеженому часі і лімітувались денним освітленням. На жаль, відсутні будь-які дані про погодні умови битви, бо при значній хмарності, характерній для цього сезону для Буковини, тривалість світового дня ще значно скорочувалась.

Отже, поле битви завдяки великій лісистості і відсутності територіального маневру розтягнулось вздовж дороги від Сірету до майже околиць с. Козмин, тобто на відстань 20-22 км, що для часів пізнього середньовіччя (і пізніше) було унікальним явищем. Тактика лісової засідки дозволила значно меншому молдавському війську (максимум 18 тис. чол.) за короткий час досягти значних успіхів, знищити майже половину жи-

вої сили ворога і взяти у полон декілька тисяч вояків супротивника (більшість одразу ж була повішена чи заколота мечами у присутності Штефана Великого), захопити всю облогову техніку, артилерію, обоз і навіть особисту карету короля. Однак завдяки лісовим хащам і незначним за чисельністю молдавським загонам розсіяна і вціліла від різанини частина польського війська майже у темряві все ж таки дісталась тимчасового табору Яна Ольбрахта у с. Козмин, де була організована оборона і проведений огляд жалюгідних решток армії. Молдавські війська також зазнали відчутних втрат, і тому Штефан Великий не наважився на відкритому місці наявними силами завершити розгром. Цікавим є свідчення, що в ніч з 26 на 27 жовтня, тобто через добу після битви, молдаване підпалили з підвітряного боку суху рослинність та чагарники, і полякам довелось викосити траву, щоб табір не охопив вогонь. Це можна пояснити хіба що досить тривалим перед тим бездощовим періодом, не характерним для кінця жовтня на Буковині.

Аналіз ситуації доводить, що під кінець дня польський супротив завершався у окремих розірваних осередках колись єдиної колони, що дало можливість захопити чималу кількість полонених.

На цьому біди не покинули престарілого і хворого на лихоманку Яна Ольбрахта. Перепочивши у Чернівцях і зазнавши дошкульних втрат у ар'єргардних сутичках, польське військо у повному озброєнні при намаганні з боєм переправитись вбхід через р. Прут (напівгірський потік шириною до 100-150 м) у повному озброєнні було майже повністю знищено (вбито та потонуло). Саме з цього часу у Польщі пішла говірка, що «За круля Ольбрахта вся шляхта вигінела».

Найкращим матеріальним підтвердженням конкретних місць основних подій битви були б знахідки братських могил загиблих з обох боків, адже за християнськими звичаями, яких дотримувались обидві ворогуючі сторони, усі загиблі та померлі від ран мусили бути поховані. Це ж диктувалось і необхідністю дотримання санітарно-епідеміологічних вимог. Цікавим є те, що у землемежувальних документах наступного XVI



ст. фіксується поява численних могильників. Автором ретельно обстежені «проблемні» територія битви, однак крім трьох великих та двох невеликих курганів при дорозі третього варіанту відступу візуальні сліди інших курганів поки що не виявлено (рис. 3).

гічну ситуацію, але серйозно проведена кінна розвідка і вчасно застосовані контрзаходи дозволили розігнати загін піхотинців засідки і селян, що вже підпилювали дерева для завалів (*Fischer 1899, p. 345*).

Під час Першої Світової Війни тут також



**Рис. 3.** Один з трьох курганів в урочищі «Три могили», ймовірного місця масової страти полонених поляків (*Коржик В.П.*)

Ймовірно, внаслідок наступної вирубки лісів і розчистки вивільнених площ під ріллю, більшість з невеликих могильників, розосереджених вздовж дороги, була розорана і зрівняна з поверхнею землі (*Коржик, 2009, с.192*). Козминський ліс (який з повним правом міг би називатись глибоцьким чи мигученським) несе белігеративну ауру. Півтора століття до того (1349 р.), практично на тому ж самому місці («Чорна поляна», с. Глибока), армія польського короля Казимира Великого зазнали прикрої поразки від війська щойно створеного молдавського князівства. У 1563 р. на цій же самій лісовій дорозі ледь не повторилась історія Козминської баталії. Цього разу відступаюче військо молдавського господаря Томші (Штефана) потрапило у анало-

точились запеклі кровопролитні бої, після яких в навколишніх лісах залишились рештки численних окопів, а в с. Валя-Кузьмин на місці масових поховань німецькими архітекторами у повоєнний час був споруджений військовий некрополь. Слід зазначити, що сьогодні, з огляду на нинішню природно-антропогенну обстановку, важко без солідної дози уяви увійти у вир історичних подій і дослідити психологію та мотивації конкретних вчинків тогочасних державних керівників.

Факти дозволяють позбутись ще одного міфу. За легендами, після завершення битви за наказом Штефана Великого 20 тис. польських шляхтичів запрягли у плуги і переорали ними ділянку землі, на якій, окроплений кров'ю страчених полонених, висадили жо-

луді і невдовзі виріс ліс, названий Червоною Дібровою. Таку ж назву отримало й село, що виникло пізніше. Неподалік с. Валя-Кузьмин досі у пошані місцевого молдавського населення старий дуб, начебто висаджений самим воєводою. Але як показали підрахунки річних кілець на стовбурі нещодавно спиленого сусіднього, такого ж самого за розмірами дуба, його вік не перевищує 300 років. І не було ніякого сенсу та реальної можливості в умовах переслідування швидко відступаючого ворога засаджувати дубом невеликі орні ділянки, тяжко відвойовані у лісу і розкорчовані нечисленним на той час місцевим населенням. Із 40 тис. польського війська лише декілька тисяч потрапили у полон, і серед них переважали не шляхтичі, а посполиті; вижили лише ті, хто був взятий у полон турецьким допоміжним загonom (біля 2 тисяч яничар Сілістрійського гарнізону) і потім відпущений на волю за викуп.

Отже, особливості ландшафтного антуражу відіграли і відіграють важливу роль у формуванні передумов і перебігу знакових

історичних подій. Домінування лісів і незначні осередкові локалітети освоєних безлісних ділянок у Підгір'ї та Прут-Серетському межиріччі визначили стратегію і тактику військового вирішення конфлікту. І навпаки, характер битви ще раз підтвердив особливості і стан природних умов регіону наприкінці XV століття, яке у Європі відзначалося деяким ззелюдненням, запусінням і ренесансом лісів.

Іншим цікавим осередком белігеративно-ландшафтних стосунків є **Хотинська височина**, розміщена у Центральній частині області. (рис. 4). На тлі рівнинно-горбистого лісостепового Прут-Дністерського межиріччя Хотинська височина (350-515 м) навіть здалеку виглядає велетенським лісовим островом. Прилегла територія здавна і щільно заселена, особливо південне, західне і північно-західне підніжжя. Придністерська частина височини була заселена в меншій мірі в зв'язку з відсутністю достатньої кількості придатних для обробки земель. На сьогодні в межах власне височини відомо 16 різнови-

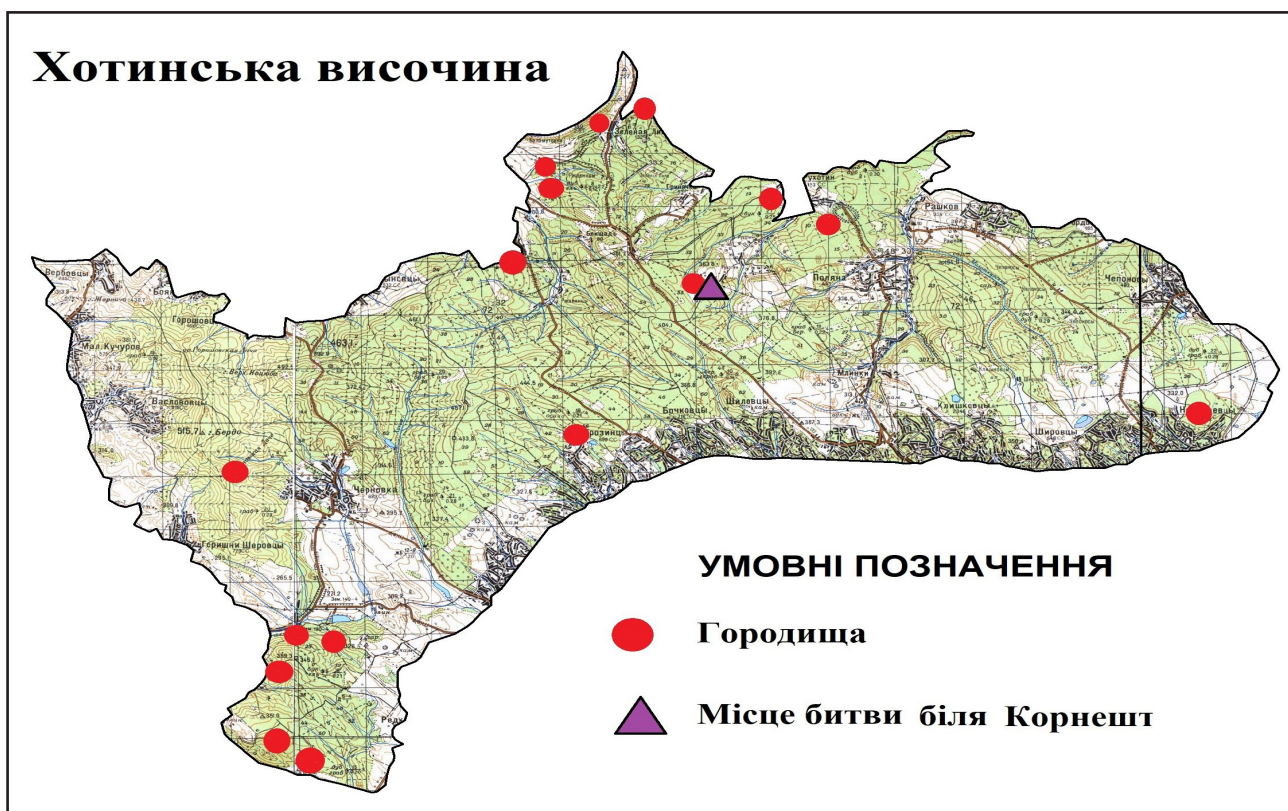


Рис. 4. Ситуаційне розміщення городищ на Хотинській височині (Коржик В.П.)



кових городищ різних розмірів, розміщених ближче до її периферійних частин, деколи в прийнятній досяжності від синхронних їм поселень. Усі основні доленосні історичні події (пересування військ загарбників, мас чужорідних переселенців, битви тощо) відбувались у більш доступній «рівнинній» частини Прут-Дністерського межиріччя, в той час як важкопрохідна суцільно заліснена Хотинська височина відіграла роль захисного укріплення і «схрону» місцевого населення. Самі городища яскраво демонструють хід історичного процесу заселення, освоєння і одержавлення території, пов'язаної з захопленням і перерозподілом ареалу впливу, еволюцією форм і методів керування суспільством. У більшості випадків вони використовувались тимчасово і лише при необхідності нетривалого перечікування ворожої навали. В окремих випадках у них розміщувались резиденції місцевих правителів («Городище», «Чорнівське»), хоча це вимагало певних зусиль для постійного підтримання життєдіяльності їх мешканців.

Як правило, поблизу знаходилось декілька звичайних неукріплених поселень, місце перебування яких неодноразово змінювалось у залежності від стану ресурсної бази та конкретних історико-господарських колізій, але самі городища виконували своєрідну центруючу роль локального ландшафтно-господарського осередку. Непересічну цінність являє інформація про його конкретне місце розташування, стан збереженості, археологічні знахідки. Вони є свідками практики селективного використання ландшафтів із конкретними параметрами і властивостями, актуальними на час їх створення і функціонування. Так, городище на однойменній залісненій горі висотою близько 420 м, східніше від с. Горішні Шерівці, виникло ще за часів трипільської культури, проте завдяки зручному розміщенню і наявності трьох рядів оборонних валів та ровів повторно використовувалось як в часи перебування скіфів-орачів, так і у добу Київської Русі та Галицького князівства, де розміщувалась регіональна військова адміністрація і княжі представники. Північніше, по гребню пасма, виникли курганні могильники XI-XII

ст. У підніжжя височини відомо 9 поселень V-IX ст. Що привернуло увагу наших предків до цієї гори – нині важко сказати, бо, крім труднощів добиратись до вершини з рівнини поганою і стрімкою ґрунтовою лісовою дорогою, тут відсутні надійні джерела водопостачання, а спостерігати за прилеглою рівниною, як і сьогодні, заважав густий високостовбурний ліс.

Комплексний аналіз городища поблизу с. Корнешти (скіфський та давньоруський час) ставить запитання: хто і для чого збудував три ряди оборонних валів на вершині гори в майже суцільній лісовій зоні; чому поруч нема жодного синхронного поселення – постачальника трудової сили; хто брав участь у жорстокому (судячи з великої кількості знайденої зброї ззовні валів) штурмі укріплень у X ст. і яким чином, звідки сюди були підведені війська по малодоступній території? Є припущення, що останній штурм трапився у 992 р. під час християнсько місіонерського (водночас і карального) походу князя Володимира в Подністер'я проти хорватів і тиверців. Проте з порядку денного не знімається сакральне питання: звідки і які мешканці його обороняли? Що з ними сталося? Де інші матеріальні рештки кривавих подій? Отже, необхідні додаткові археологічні розвідки на прилеглий території.

Аналіз сусіднього потужного городища скіфського часу біля с. Рухотин також залишає більше фактів і запитань для роздумів: для кого і чого збудоване таке велике городище овальної форми  $0,8 \times 0,7$  км з валами висотою 6-7 м (об'єм земляних робіт понад 130000 кубометрів) у лісовій зоні, оборонний периметр якого дорівнює 2,4 км і для його захисту необхідно щонайменше 3,5-4 тисяч воїнів першої лінії? Скільки робочих рук і часу вимагало це будівництво при тодішніх технічних можливостях і майже відсутності місцевого населення (лише 1 синхронне поселення) та, відповідно, продовольчих ресурсів? Які були форми організації будівництва і стимули залучення великої кількості будівельників?

Логічні висновки дають підстави вважати, що, незважаючи на малодоступність залісненої Хотинської височини і її природ-

ні захисні функції, вона була доволі проходимою для пересування великих мас людей, отже дещо господарсько освоєною. Цікавість викликають форми і методи організації процесу будівництва та підтримки споруд у робочому стані, стимули залучення великої кількості будівельників і тривалість будівельного процесу, причини їх занепаду, характер природного середовища та структура угідь на конкретний час існування городищ, і які зміни привнесли городища в довкілля. Чи була ця територія в той період майже суцільно лісовою, як нині? Якщо ні, то які причини наступного залісення? І т. д. Отож, і тут необхідні додаткові археологічні розвідки на осяжній території та реконструкція соціально-політичної ситуації у місцевих племен скіфської культури.

За 4 км південніше с. Чорнівка, у дніщі залісненої вузької долини – ущелини винайдені і досліджені рештки давньоруського князівського городища XII-XIII ст. Невелике за площею воно надійно укрите від сторонніх у лісових хащах. Нез'ясованими залишаються причини вибору такого незручного у всіх відношеннях місця, яке добре прострілювалось з оточуючих схилів і лишало оборонців шансів для маневру. Ряд невеликих за розмірами городищ ранньо- та давньослов'янських часів розміщені по окраїнних лісових пагорбах височини поблизу сіл Баламутівка (ур. Таборище), Грозинці (ур. Городище), Недобоївці (ур. Галич), Ржавинці (ур. Хрінове). Їх будівництво було по силах покоління мешканців найближчих поселень і, по всьому, надійно захищало в смутний період становлення племінних князівств та Київської Русі. Вкрай цікавими є городища поблизу сусідніх сіл Зелена Липа та Перебиківці. З першим пов'язують рештки літописного міста Хмелів, яке більшість істориків помилково переносить в Буковинське передгір'я до с. Карапчів. З другим пов'язують літописне місто Плав, яке зникло після монгольської навали. В обох випадках необхідне проведення серйозної археологічної розвідки для з'ясування достовірних фактів існування цих міст і їх реальних розмірів, що дозволить певним чином оцінити ресурсні потужності місцевої спільноти та хід історичного процесу.

Особливу групу становлять городища північної околиці м. Чернівці. На західних схилах гори Мошків розміщені 2 синхронних городища культури фракійського гальштау – голіградської XI-VIII ст. до н. е.: одне в ур. Шанці, друге – по схилу гори в ур. Червона глина. Останнє практично не придатне для успішної оборони з причини відкритості внутрішнього простору і неможливості убереження оборонців від обстрілів ворогів. Цікаво, що це городище повторно використовувалось у слов'яно-руський період (культура Луки Райковецької) VIII-IX ст. Відкритими залишаються питання доцільності його побудови, організаційно-ресурсної бази процесу, водозабезпечення на тривалий час можливої облоги, а головне – на укриття якої категорії і кількості населення воно розраховувалось.

**Висновки.** Отже, можна винести тези: – белігеративні комплекси є ще недостатньо повно оціненими феноменами – інформаційними системами, повноцінний аналіз яких неможливий без урахування важливого чинника – типу й характеру вміщуючого їх ландшафту; – основними пунктами історико-географічного аналізу цього феномену повинні стати: мотиви будівництва городищ відповідної форми та розмірів, соціально-політичні особливості тогочасної спільноти, природно-економічна ресурсна база спільноти – творця городищ, яку територію і поблизу кількість населення вони обслуговували, які були форми і методи організації процесу будівництва та підтримки споруд у робочому стані, які стимули залучення великої кількості будівельників і тривалість будівельного процесу, причини їх занепаду, який був характер природного середовища та структура угідь на конкретний час існування городищ і як вплинули городища на довкілля. Наявність городищ передбачає існування синхронних неукріплених сусідніх поселень по схилах і у підніжжі височини з відповідною кількістю мешканців. Якщо такі поселення досі невідомі, то археологічну увагу слід сконцентрувати на їх виявленні та дослідженні, а при негативних результатах шукати інші вірогідні історичні пояснення існуванню цього феномену.



## Список використаних джерел

- Коржик, В. П. (1992). Антропогенные изменения ландшафтов Северной Буковины и актуальные задачи рационального природопользования. Научн. доклад к защите канд. дисс. К. 24.
- Коржик, В. П. (1996). О рефлексивных аспектах историко-географических исследований. Ландшафтогенез – 2000: філософія і географія: тези допов. міжнар. наук.-метод. конф. К. 112-115.
- Коржик, В. П. (1999). Историко-географічний процес як антропогенізація довкілля. Ландшафт як інтегруюча концепція XXI сторіччя. К. 162-166.
- Коржик, В. П. (2000). Антропогенізація среды: историко-географические аспекты. Природопользование в условиях дифференцированного антропогенного воздействия. Minsk–Sosnowiec. 7-11.
- Коржик, В. П. (2001). Лісистість Буковини як функція антропогенізації довкілля. Науковий вісник Чернівецького університету. Чернівці: Рута.104. Географія. 36-60.
- Коржик, В. П. (2009). Белігеративні геоконплекси Буковини як свідки історико географічного процесу. Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Збірник наук. праць. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 480-481: Географія. 189-193.
- Коржик, В. П. (2011). Ландшафтознавчий аналіз історичних подій на Глибоччині. Наук. записки Вінницького держ. пед. ун-ту. Сер. Географія. 23. Вінниця. 23-32.
- Коржик, В. П. (2012). (відп. редактор) та ін. Хотинська височина. Колективна монографія. Чернівці: ДрукАрт. 336.
- Полевой, Л. Л. (1979). Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв. Изд-во «Штиинца», Кишинев.160.
- Fischer, E. (1899). Die Bukowina, eine allgemeine Heimatkunde: verfasst anläösslich des 50 jährigen glorreichen Regierungsjubilaöums Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestaöt unseres allergnaödigsten Kaisers und obersten Kriegsherrn Franz Joseph I. Czernowitz: Verlag fon H. Pardini.
- Fischer E. Kozmin. Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497 (1902). Czernowitz. 78

## References

- Korzhyk, V. P. (1992). Antropohennyye yzmeneniya landshaftov Severnoi Bukovyny y aktualnyye zadachy ratsyonalnoho pryrodopolzovaniya. Nauchn. doklad k zashchyte kand. dyss. K. 24. [in russian]
- Korzhyk, V. P. (1996). O refleksyvnykh aspektakh ystoryko-heohrafycheskykh yssledovanyi. Landshaftohenez – 2000: filosofii i heohrafiia: tezy dopov. mizhnar. nauk.-metod. konf. K. 112-115. [in russian]
- Korzhyk, V. P. (1999). Istoryko-heohrafichnyi protses yak antropohenizatsiia dovkillia. Landshaft yak intehruyuucha kontseptsiia XXI storichchia. K. 162-166. [in Ukrainian]
- Korzhyk, V. P. (2000). Antropohenyzatsiia sredy: ystoryko-heohrafycheskye aspekty. Pryrodopolzovanye v uslovyiakh dyfferentsyrovannoho antropohennoho vozdeistviya. Minsk–Sosnowiec. 7-11. [in russian]
- Korzhyk, V. P. (2001). Lisystist Bukovyny yak funktsiia antropohenizatsii dovkillia. Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu. Chernivtsi: Ruta.104. Heohrafiia. 36-60. [in Ukrainian]
- Korzhyk, V. P. (2009). Belihertyvni heokomplekxy Bukovyny yak svidky ystoryko heohrafichnoho protsesu. Naukovyi visnyk Chernivetskoho un-tu: Zbirnyk nauk. prats. Chernivtsi: Chernivetskyi nats. un-t. 480-481: Heohrafiia. 189-193. [in Ukrainian]
- Korzhyk, V. P. (2011). Landshaftoznavchyi analiz ystorychnykh podii na Hlybochchyni. Nauk. zapysky Vinnytskoho derzh. ped. un-tu. Ser. Heohrafiia. 23. Vinnytsia. 23-32. [in Ukrainian]
- Korzhyk, V. P. (2012). (vidp. redaktor) ta in. Khotynska vysochyna. Kolektyvna monohrafiia. Chernivtsi: DrukArt. 336. [in Ukrainian]
- Polevoi, L. L. (1979). Ocherky ystorycheskoi heohrafyy Moldavyu XIII-XV vv. Yzd-vo «Shtyynntsa», Kyshynev.160. [in russian]
- Fischer, E. (1899). Die Bukowina, eine allgemeine Heimatkunde: verfasst anläösslich des 50 jährigen glorreichen Regierungsjubilaöums Seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Majestaöt unseres allergnaödigsten Kaisers und obersten Kriegsherrn Franz Joseph I. Czernowitz: Verlag fon H. Pardini. [in German].
- Fischer E. Kozmin. Zur Geschichte des polnisch-moldauischen Krieges im Jahre 1497 (1902). Czernowitz. 78 [in German].

Статтю надіслано до редколегії 15.10.2025 р.  
Статтю рекомендовано до друку 02.12.2025 р.